

6.4. РИТОРИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СТАРШОКЛАСНИКА-ЧИТАЧА ПІД ЧАС НАПИСАННЯ ТА ЗАХИСТУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ

Літературна освіта старшокласників в умовах глибокої профільної диференціації передбачає створення умов для розвитку творчого, аналітико-синтетичного, логічного й образного мислення учнів шляхом вироблення системи дослідно-пошукової і літературно-творчої роботи школярів.

Методологічною основою такої системи має стати концепція сучасної філософії про людину як носія сукупності суспільних відносин, де вона є суб'єктом діяльності, пізнання і спілкування. Власне засвоєння учнями старшої школи різних видів діяльності забезпечуватиме їх мотиваційно-оцінний, навчально-пізнавальний, діяльнісно-пошуковий і контрольньо-рефлексивний аспекти навчання в профільній школі, сприятиме їх особистісно фаховому виборіві та майбутньому самоутвердженню в обраній професійній сфері.

Організація літературно-мистецької освіти школярів у профільній школі потребує формування специфічних навичок читацької діяльності учнів шляхом уведення їх у науковий простір (участь у роботі Малої академії наук, інтелектуальної конкуренції та ін.).

Формування власне риторичної особистості словесника й учня-читача взагалі та їх риторичної компетентності зокрема має стати предметом прискіпливої роботи як для вищої школи, так і для вчителя літератури. Якщо перші такими не будуть підготовленими, то годі сподіватися появи серед учнівської молоді. У даному контексті маємо на увазі тільки деякі аспекти. А саме: вироблення здатностей у майбутнього вчителя літератури старшої школи до формування Себе-й-учня-читача як риторичну особистість і формування риторичної компетентності суб'єктів науково-дослідної діяльності в процесі літературної освіти старшокласників.

Науковцями й практиками сформовано певну систему підготовки до риторичної діяльності суб'єктів навчального процесу. Назвемо, принагідно, безцінний досвід Івана Андрійовича Зязюна, Любов Іванівни Мацько й Оксани Мацько, Галини Михайлівни Сагач; у системі підготовки майбутнього вчителя плідні напрацювання Ніни Борисівни Голуб, Олени Миколаївни Горошкіної, Марії Іванівни Пентилюк, Олени Миколаївни Семенов; значущими є варіанти, запропоновані Віктором Володимировичем Громовим («Мистецтво живого слова. Сучасна риторика для старшокласників та студентів», м. Кіровоград), Григорієм Клочоком та Іриною Оцабрик («Риторика вчителя-словесника», м. Кіровоград), Іриною Вікторівною Сунцовою («Риторика. Основи виразного читання», м. Ужгород). У названому лише опосередковано знаходимо варіанти

формування риторичної особистості, відповідних умінь і навичок старшокласників (і майбутнього вчителя-словесника) під час написання та захисту науково-дослідних робіт як в урочній системі, так і у форматі Малої академії наук.

Для нас важливо сьогодні і вчителя-практика, і майбутнього фахівця ввести в понятійно-термінологічне поле з даної проблеми, яке є неоднозначним.

Наприклад, поняття «мовна особистість» потужно представлено у дослідженнях учених (С. Єрмоленко, З. Куньч, М. Пентилюк), **«риторична особистість»** у процесі становлення. То ж прийнемо трактування, яке запропонували М. Хлебникова та Н. Голуб: *«... особистість, що активно і результативно (конструктивно) реалізує себе в реальних комунікативних актах, успішно вибирає і здійснює ті чи інші (залежно від ситуації) стратегії, мовленнєвоповедінкові тактики і засоби досягнення прагматичного ефекту (мети)»* (М. Хлебникова); *«... риторична особистість – це особистість, яка не тільки демонструє високий культурно-комунікативний рівень соціалізації, а особистість впливова»* (Н. Голуб) [1].

Зважаючи на модернізацію системи середньої і вищої освіти в Україні взагалі та організацію літературної освіти старшокласників зокрема, основою яких є компетентнісний підхід, закладений Державними стандартами галузі «Мови і літератури», Концепціями мовної й літературної освіти для основної і старшої школи, Державними програмами, необхідно визначити сутність риторичної компетентності вчителя й учня. Якщо функції першого суб'єкта навчального процесу дещо визначено, то другий – залишився без уваги, зміст їх діяльності ні теоретиками, ні практиками чітко не виписано.

Як варіант, приймаємо твердження, запропоноване Н. Голуб: **«риторична компетентність учителя – сукупність знань і вмінь, що визначають ефективність і успішність стратегії і тактики мовлення та мовленнєвої поведінки»** [1].

Розуміння поняття «риторика» сучасними вченими зводиться до такого трактування: 1) як наука, що спрямована на формування в людини ефективної мисленнєво-мовленнєвої діяльності; 2) як мистецтво активного впливового слова; 3) як науки про умови і форми ефективної комунікації (за Г. Клочоком, І. Оцабрик). Важливо для нас взяти до уваги дефініцію, яка запропонована Літературознавчою енциклопедією [4, с. 327]: **«риторика – наука красномовства, що вивчає закони оформлення мисленнєво-мовленнєвої діяльності»**. Власне цей акцент стане засадничим для формулювання суті і змісту риторичної компетентності старшокласника-дослідника. Зважити маємо й на **витоки формування ритора**, формуючи поняття «риторична компетентність старшокласника

Стратегії літературної освіти школярів у системі профільного навчання

дослідника» в системі літературної освіти. Для нас прийнятною є **«сократівська» модель**, де головними ознаками є: *переконливість, вираженість, аргументованість, істинність, чіткість, логічність і моральність*.

Риторична діяльність читача-дослідника в старшій школі має регулюватися **«риторичними законами»**. Григорій Клочек й Ірина Оцабрик [3], Олена Горошкіна, Алла Нікітіна, Людмила Попова [2] визначають їх сім: *концептуальний, закон моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, закон ефективної комунікації, системно-аналітичний*. Змістове наповнення «риторичних законів» нами представлено в узагальненій таблиці 1.

Риторична компетентність учителя літератури – здатність до красномовства, яка визначається й регулюється законами мисленнєво-мовленнєвої діяльності (концептуальний, стратегічний, тактичний, системно-аналітичний, закон моделювання аудиторії, ефективної комунікації) і реалізується відповідно до обраної стратегії та тактики мовлення, навчально-мовленнєвої ситуації, літературного матеріалу, складу аудиторії тощо.

Тому старшокласник-дослідник під час читацької діяльності має **розвинути в собі культуру мислення, мовлення, поведінки, спілкування, виконавської майстерності**. Кожна з цих **здатностей**, яка повинна бути сформована як система компетенцій, уключає такі **якості**:

- **мислення** (самостійність, самокритичність, глибина, гнучкість, оперативність, відкритість, ерудиція);
- **мовлення** (правильність, виразність, точність, ясність, стислість, аргументованість, ємність);
- **поведінки** (коректність, толерантність, конструктивність, ввічливість, невимушеність);
- **спілкування** (дотримання принципів еристики під час наукової полеміки, спору, дискусії);
- **виконавська майстерність** (правильна дикція, інтонація, доцільна міміка, вправні жести).

Під час дослідницької діяльності старшокласника-читача вчитель літератури вибудовує *фасилітативні стосунки* з опорою на **складові класичної риторики**:

- **інтенція ↔ спрямування** – направленість свідомості на вивчення об'єкта дослідження, знаходження і відбір матеріалу;
- **диспозиція ↔ розташування** – побудова та розташування матеріалу в оптимально-логічному порядку; місце та дольова частка слова, демонстрації, наочних засобів під час захисту роботи;

– *елокв'енція* ↔ «*красномовність*» – викладення матеріалу в певному стилі з відповідним відбором слів, понять, термінів і стилістичної сполучуваності;

– *меморія (меморіат)* ↔ *запам'ятовування* – фіксування, нотатки для пам'яті під час (як правило) усного виступу, захисту дослідження; запам'ятовування викладеного матеріалу;

– *ораторія* ↔ *виголошення* – публічний виступ, майстерне донесення до аудиторії доповіді, промови; участь у науковій дискусії.

Ораторське мистецтво старшокласника-дослідника в системі літературної освіти має включати та враховувати такі **етапи**:

– **докомунікативний** – підготовка до промови, виступу, захисту роботи (вибір проблеми, теми відповідно до мети, індивідуальних нахилів та інтересів промовця; визначення завдань; відбір або/і збір матеріалу досліджуваної проблеми з різних джерел; укладання списку використаних джерел; фіксування власних думок, тверджень, інтерпретацій, пов'язаних із виступом; і т. ін.);

– **комунікативний** – виголошення промови, виступу (складові: *вступ (екзордіум)* → викликати інтерес, оволодіти увагою аудиторії; установити контакт і завоювати довіру ← сприятлива психологічна атмосфера для сприйняття доповідача; *основна частина (нарація)* – виклад основного тексту та засоби утримання стійкої уваги: логічність виступу (теза → аргумент → спосіб доведення); елементи сюжетності; ланцюжок посилань і наслідків; «інтрига» у виступі; «криза уваги» та засоби подолання; методи: індуктивний (рух думки від конкретного до загального); дедуктивний (рух думки від загального до конкретного); поєднання індуктивного й дедуктивного методів; історичний (хронологічний) принцип та ін.); *заклучна частина (конклюдія)* – підсумовування сказаного, закріплення й посилення враження від виступу: стисле повторення основних проблем чи/і висновків; узагальнення сказаного; використання яскравого прикладу, цитати, розгорнутої метафори, риторичної фігури);

– **посткомунікативний** – рефлексивні дії суб'єктів наукової діяльності: аналіз, само- (взаємо-) аналіз почутого/виголошеного (написаного); оцінювання, само- (взаємо-) оцінювання: рецензент, опонент, експерт тощо; урахування рекомендацій, зауваг, побажань; вироблення рекомендацій, «саморекомендацій»; коректування написаного, удосконалення виступу, промови.

Старшокласникові масмо запропонувати структуру складання конспекту виступу, промови; систему засобів активізації уваги слухачів під час публічного виступу; вимоги до культури ораторської мови; надати психологічні рекомендації оратору перед аудиторією; розкрити секрети спілкування з власного досвіду тощо.

Окремо маємо зупинитися на **критеріях оцінки промови старшокласника**, яка буде виголошена під час публічного захисту, як орієнтир фасилітативної співпраці всіх суб'єктів науково-дослідної діяльності. Наприклад, рекомендації Г. Клочека, І. Оцабрик можемо адаптувати до старшокласників-дослідників у такий варіант: *ефективність вступу; інформативна «свіжість» матеріалу; логічність розвитку теми; переконливість в аргументації основних положень; наочність й образність вислову; міцність контакту з аудиторією; доречність прийомів активізації уваги слухачів; культура мислення; культура мовлення; культура спілкування; культура виконавської майстерності.*

Під час захисту роботи, виступу на конференції, участі в науковій дискусії суб'єктам дослідно-пошукової співпраці варто дотримуватися **трьох «золотих» правил риторики**, які виділяє О. Горошкіна зі своїми колегами та нами інтерпретується так:

– **«Теза й гасло»** – логічно, яскраво доводити аудиторії свої аргументовані «тези», а не гасла; «гаслом» у форматі риторичної фігури можна закінчити свій виступ, промову (якщо це доречно);

– **«Формула Цицерона»** – будь-яке питання, проблему викладати/розкривати зі знанням справи (наука), структурно (зміст), витончено (мистецтво), гідно (форма);

– **«План і епістема»** – безсумнівне, достовірне донесення знання, суті питання в найкращий спосіб для оратора, але так, щоб аудиторія мала від того максимум користі й естетичну насолоду від спілкування.

Зважаючи на вищевикладене, можемо запропонувати як варіант дефініції поняття **«риторична компетентність старшокласника-дослідника в системі літературної освіти»** – *здатність виявляти знання з досліджуваної проблеми, демонструвати навички пошуково-аналітичної діяльності читача як критика, літературознавця, яка засвідчить ефективність, успішність і результативність стратегії, тактики, відібраних засобів підготовки роботи, мовленнєво-поведінкових дій у відповідності до заданої прагматичної культурно-комунікативної мети.*

ГЛОСАРІЙ

Інтенція (лат. – прагнення) – направленість свідомості на певний об'єкт, намір, задум (*Словник іношомовних слів за ред. С. М. Морозова та ін., 2000. – С. 233*).

Інвенція (лат. – винахід, вигадка) – музична п'єса поліфонічного характеру, написана у вільній наслідувальній (імітаційній) формі (*Словник іношомовних слів за ред. О. С. Мельничука, 1977. – С. 279*).

Елоквенція (лат. – виголошую промову) – красномовство (Словник іншомовних слів за ред. О. С. Мельничука, 1977. – С. 247).

ЛІТЕРАТУРА

1. Голуб Н. Б. Учитель як риторична особистість / Н. Б. Голуб // Компетентнісно зорієнтована підготовка майбутнього вчителя-словесника. – Збірник наукових праць МДУ ім. В. О. Сухомлинського. Випуск 18. – Миколаїв : Іліон, 2007. – С. 268–278.
2. Горошкіна О. Риторичні засади написання й захисту магістерської роботи / О. Горошкіна, А. Нікітіна, Л. Попова // Магістерська робота. Від задуму до захисту. Методичний путівник. – Луганськ, 2006. – С. 10–12.
3. Клочек Г. Риторика вчителя-словесника : [навчально-методичний комплекс для студентів філологічного факультету] / Г. Клочек, І. Оцабрик. – Кіровоград, 2005. – 44 с.
4. Літературознавча енциклопедія : у двох томах. Т. 2 / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
5. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К., 1977. – 775 с.
6. Словник іншомовних слів / [уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапука]. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
7. Шуляр В. І. Концепція літературної освіти школярів у системі профільного навчання / В. І. Шуляр // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцείях та колегіумах. – 2007. – № 5. – С. 27–72.

6.5. ІННОВАЦІЇ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОГО СЛОВЕСНИКА Й УЧНЯ-ЧИТАЧА

Розвиток суспільства відбувається швидкими темпами й характеризується глибинними змінами. Відповідно й освітня галузь в умовах сучасного динамічного розвитку вимагає постійної творчої активності всіх учасників науково-педагогічного процесу. Особливо значимим є розвиток і формування творчої активності й ініціативності всіх суб'єктів освіти та науки, які спроможні до пошуку нової стратегії, тактики в системі інноваційної науково-педагогічної діяльності.

Термін «інновація» (з пізньолатинської *innovation* – оновлення, новизна, зміна) означає нововведення, тобто цілеспрямовані зміни, які вносять у середовище нові стабільні елементи (нововведення), що викликають перехід системи з одного стану в інший, і будуть здатні до сталого розвитку та саморозвитку. Спочатку цей термін увійшов у дослідження